

OSCAR SWAN

University of Pittsburgh

O KLASYFIKACJI CZASOWNIKA POLSKIEGO

1. Istotnym problemem morfologii czasownika polskiego jest relacja między podstawą pierwszą /podstawą bezokolicznika i czasu przeszłego/ a podstawą drugą /podstawą czasu teraźniejszego/ czasownika. Jeden z ważniejszych aspektów tego zagadnienia dotyczy możliwości wyprowadzenia jednej podstawy z drugiej. W niniejszym artykule wychodzi się z założenia, że przy dość małym stopniu abstrakcji w opisie fonologicznym i morfologicznym staje się możliwe wyprowadzenie podstawy II z podstawy I prawie we wszystkich przypadkach. Stwierdzenie takie ma istotne znaczenie, jeśli chodzi o zasady wymieniania form hasłowych czasownika w leksykonie.

2. Innych prób w kierunku znalezienia dla czasownika jednej i tylko jednej formy hasłowej jest niewiele. W 1956 roku A. Schenker zaproponował system, w myśl którego podstawa I pewnych czasowników i podstawa II niektórych innych miały służyć jako wyjściowa forma koniugacyjna¹. Pomimo formalnej adekwatności, system Schenkera nie znajduje dziś wielu naśladowców. Znamiennie, że sam autor nie korzysta z tego systemu w później opublikowanym podręczniku języka polskiego².

Całkowicie inny kierunek reprezentują prace J. Tokarskiego³. Tokarski proponuje system adnotacji, przy czym każdemu czasownikowi, przytoczonemu w bezokoliczniku, przypisany jest odpowiedni numer klasyfikacyjny. Razem w opisie Tokarskiego występuje 13 klas czasownika polskiego. Podobnie jak u Schenkera, propozycje Tokarskiego nie zaspokoily potrzeby syntetycznej, a zarazem stosunkowo prostej, analizy morfologii czasownika.

3. Na początku niniejszej analizy warto zadać parę pytań natury metodologicznej.

3.1. Stosunkowo duża liczba czasowników polskich wykazuje różne powierzchniowe tematy. Jako przykład weźmy czasownik wielotematowy nieść. Otóż temat czasownika nieść występuje w trzech różnych postaciach: nieś-ć, nios-ę, niós-ł. Nawet najbardziej tradycyjnie nastawionym gramatykom nie wydaje się jednak, by czasownik nieść miał trzy różne podstawy. Raczej jest to czasownik o jednej abstrakcyjnej podstawie, ulegającej różnym regułom w zależności od pozycji fonologicznej. Przyjmując np. jako formę wyjściową bezokolicznika podstawę nios- plus końcówkę -ć, formę nieść otrzymuje się poprzez kolejne działanie dwóch reguł, przy czym s przechodzi w ś przed ć, następnie 'o'⁴ przechodzi w 'e' przed ś. Uważając alternacje typu nieś-~nios-~niós- za fonologicznie uwarunkowane, przyzniamy się do znacznego uproszczenia opisu morfologicznego.

3.2. Jako przykład czasownika o podstawach różniących się morfologicznie, a nie jedynie fonologicznie, niech służy pi-sać, piszę. Twierdzenie, że alternacja pisa-~pisz- jest alternacją morfologiczną wynika z tego, że trudno udowodnić, iż alternacja ta jest uwarunkowana fonologicznie, tzn. jest zależna od pozycji fonologicznej tematów pisa-~pisz-.

Na czym jednak polega morfologiczna alternacja pisa-~pisz-? Na pierwszy rzut oka wydawałoby się, że mamy do czynienia ze złożonym procesem morfologicznym, powodującym usunięcie końcowego a podstawy I i mutację poprzedniego s w sz. Tak w każdym razie można traktować tę i podobne alternacje przy najbardziej powierzchniowym i może najmniej kontrowersyjnym opisie. Takie rozwiązanie nie jest jednak najbardziej zadowalające, jeśli chodzi o ogólną systematyczność opisu morfologii czasownika. W niniejszej analizie zakładamy, że alternacje typu pisa-~pisz- są wykładnikami głębszej alternacji typu pis-a-~pis-j-, tzn. alternacji sufiksów a i j /przy czym połączenie sj przechodzi ewentualnie drogą fonologiczną w sz/. Takie bardziej abstrakcyjne rozwiązanie pozwala na następujące uproszczenia w ogólnym opisie gramatycznym:

a. Usuwa się złożony i swoisty proces morfologiczny na korzyść prostej wymiany sufiksów.

b. Staje się możliwe utożsamienie czasowników typu писа- ~ писз- ze znaczną grupą czasowników polskich wskazujących powierzchniową wymianę a ~ j w podstawach I i II, a mianowicie czasowników typu: całować ~ całuje, dokonywać ~ dokonuje, podskakiwać ~ podskakuje, dawać ~ daje.

c. Na jeszcze ogólniejszej płaszczyźnie staje się możliwe dołączenie czasowników typu писаć ~ писз do grupy wszystkich czasowników koniugacji pierwszej kończących się na j w czasie teraźniejszym, a więc także czasowników typu pić ~ pije, szyc ~ szyje, czuć ~ czuje, wiać ~ wieje.

d. Oddzielenie sufiksów a i j od głębszej podstawy pis pozwala na stwierdzenie, że znaczenie czasownika związane jest z morfemem o prostym kształcie pis, a nie z alomorfem писа, a czasami z alomorfem писз.

Warto przy okazji zaznaczyć, że sufiks a przy czasownikach typu писаć różni się od sufiksu o tym samym zewnętrznym wyglądzie przy czasownikach typu czytać. W pierwszym wypadku mamy do czynienia z elementem fleksyjnym, związanym z formacją bezokolicznika i czasu przeszłego, w drugim zaś z elementem derywacyjnym, służącym do stworzenia całego czasownika od głębokiej podstawy czyt. Elementy pierwszego rodzaju, tzn. sufiksy fleksyjne, nazwiemy w obecnej pracy "tematami czasownikowymi", graficznie wyodrębniając je przy pomocy znaku -, np. pis-a-, por. czyta-.

3.3. Innego rodzaju wymianę morfologiczną reprezentują czasowniki typu pi-ć ~ pij-e. W tym wypadku formalne rozstrzygnięcie jest nieco prostsze. W podstawie II występuje temat j, w podstawie I zaś żadnego tematu nie ma. Skoro jednak temat j nie może się wymieniać z niczym, zakładamy, że w podstawie I występuje temat -∅. Czasowniki typu pić ~ pije wykazują więc alternację tematową ∅ ~ j.

4. Wyżej określone pojęcia alternacji fonologicznej i morfologicznej pozwalają na prosty i trefny opis systemu morfologicznego czasownika polskiego, przy czym forma podstawy i

jest samowystarczająca jako wykładnik typu i podtypu koniugacyjnego w wypadku wszystkich regularnych czasownikach polskich⁵.

4.1. Czasowniki koniugacji III kończą się na derywacyjne i przyjmują końcówki cz. ter. -m -sz -∅ -my -cie -ją. Przykłady: czyta-, szuka-, po+głębia-.

4.2. Czasowniki koniugacji II kończą się na tematowe y/i albo 'a wymieniające się w obydwu wypadkach w cz. ter. z tematem y/i. Kończówki cz. ter. mają postać -e -sz -∅ -my -cie -ą. Temat 'a przechodzi w 'e w podobnych okolicznościach co 'o /przypis 4/, a więc widź-a-ć → widzieć⁶. W pozycji przed końcówkami samogłoskowymi -e, -ą temat y/i ulega jotacji, ewentualnie powodując zmianę poprzedniej spółgłoski: widź-y/i-e → widź-j-e → widzę. Przykłady czasowników koniugacji II: ucz-y-, noś-i-, leć-a-.

4.3. Czasowniki koniugacji I przyjmują końcówki -ę, -'esz -'e -'emy -'ecie -ą⁷. Można tu wyróżnić sześć podgrup.

4.3.1. Podgrupa 1 zawiera tzw. czasowniki atematowe spółgłoskowe. Podstawy czasowników tej grupy podlegają szeregowi regularnych reguł fonologicznych, których szczegółowy opis wykracza poza ramy niniejszej analizy morfologicznej. Przykłady: wiod-, nios-, mog-, piek-, kład-.

4.3.2. Podgrupa 2 zawiera czasowniki atematowe sonoryczne, tzn. kończące się na n, m, r, l. Czasowniki tej klasy różnią się od poprzedniej grupy przede wszystkim swoistością odpowiednich reguł fonologicznych, z których najważniejsze będą: __C: /n,⁸ /m → a; /r → rze; /l → le. __V: /l → 'el. Przykłady: za+cz/n-, ż/m-, p/r-, m/l-.

4.3.3. Podgrupa 3 zawiera czasowniki wykazujące alternację tematową a~j. Przed tematem j zachodzą następujące zmiany: ow, yw, iw → u; w w pozycji po a znika; spółgłoski tzw. pierwszego rzędu ulegają mutacji wzgl. zmiękczeniu. Przykłady: pis-a-, całow-a-, do+konyw-a-, pod+skakiw-a-, daw-a-.

4.3.4. Podgrupa 4 zawiera czasowniki wykazujące alternację tematową V - ∅ ~ V - j. Przykłady: pi-∅-, czu-∅-, szy-∅-,

wie-Ø-,

4.3.5. Podgrupa 5 zawiera czasowniki wykazujące alternację tematową a~Ø. Przykłady: ciagn-a-, wiedn-a-, dmuohn-a-.

4.3.6. Podgrupa 6 zawiera małą grupę czasowników wykazujących wymianę tematową C - Ø~C - n. Przykłady: u+leg-Ø-, krad-Ø-, pad-Ø-.

5. Pomimo złożoności i pozornej nieregularności system morfologiczny czasownika polskiego w istocie wydaje się w znacznym stopniu systematyczny i regularny. Należy jednak zaznaczyć, że systematyczność czasownika widoczna jest jedynie przy założeniu pewnej abstrakcji w opisie fonologicznym i morfologicznym.

PRZYPISY

¹ Alexander M. Schenker, "Polish Conjugation", Word 10, 1954, 469-481

² Alexander M. Schenker, Beginning Polish, vol.I, Yale Univ. Press, New Haven 1966

³ Jan Tokarski, Czasowniki polskie, Wyd. S. Arcta, Warszawa 1951; Fleksja polska, wyd. 2, PWN, Warszawa 1978

⁴ Przez symbole 'o, 'a rozumie się polskie morfofonemy a~e, o~e poprzedzone przez spółgłoskę miękką. Wariant e regularnie występuje przed ć, dź, ś, ź, rz, l, Ń, j.

⁵ Za nieregularne uważa się chcieć, słać /ścieleć/, bać się, stać /stoi/, spać, mieć, dać, jeść, śmieć, umieć, wiedzieć, być, brać, prac, jechać, iść, stać /stanę/, znaleźć.

⁶ W obecnej pracy chciałbym pominąć problem ewentualnej reprezentacji spółgłosek tzw. drugiego rzędu, tzw. spółgłosek funkcjonalnie miękkich, wymieniających się derywacyjnie i fleksyjnie ze spółgłoskami pierwszego rzędu, tzn. spółgłoskami historycznie i fonetycznie twardymi. Jest możliwe, że przy większym stopniu abstrakcji uzasadnione będą takie reprezentacje, jak wid-'a- czy nawet wid-ē- zamiast bardzi !

konkretnego widź-a-. Bardziej abstrakcyjne traktowanie synchronicznej fonologii polskiej można znaleźć w książce E. Gusmana pt. Studies in Abstract Phonology, Lublin 1978

7 Można by zatem powiedzieć, że końcówki spółgłoskowe koniugacji III przedłużone są o samogłoskę - złącznik 'e /e poprzedzone przez spółgłoskę funkcjonalnie miękką/.

8 Przez notację /r, /l, /m, /n rozumie się spółgłoski sonoryczne poprzedzone przez tzw. samogłoskę zerową wymieniającą się gdzie indziej w morfologii z y/i, 'e; por. za-
cznę ~ zaczynam, umrę ~ umieram.

SYNOPSIS OF THE ARTICLE "ON CLASSIFYING THE POLISH VERB"
BY OSCAR SWAN

A fundamental problem encountered in describing Polish verbal morphology concerns the relationship between stem 1 /the infinitive past stem/ and stem 2 /the present stem/ of the verb. Traditionally these two stems have been treated as mutually unpredictable for many verbal classes, dictionaries usually citing at least two forms for such verbs, for example pisać pisze.

In the present article it is demonstrated that, by slightly increasing the degree of abstractness in the morphophonological description of the verb, stem 2 can be predicted from stem 1 in all but a few cases. The vast majority of Polish verbs are seen to follow regular patterns of change from stem 1 to stem 2. The dictionary entries of almost all verbs can therefore be correspondingly reduced to a single form of citation, based on stem 1. Both rules of morphological replacement /pis-a- → pis-j-/ and rules of phonological development /pisj- → pisz-/ are claimed to play a role in the generation of Polish verb forms.

DE LA CLASSIFICATION DU VERBE POLONAIS

Résumé

Le problème fondamental de la morphologie du verbe polonais regarde la relation entre la base n° 1 /la base de l'infinitif et du passé /et la base n° 2 /la base du présent/. Dans la grammaire traditionnelle, on est d'avis que la base n° 2 de beaucoup des classes verbales ne se laisse pas tirer d'une façon régulière de la base n° 1. Dans les dictionnaires, on mentionne les deux formes de ces verbes, p. ex. pisać - pisze.

Dans le présent article, nous partons du principe qu'après avoir admis une certaine abstraction dans la description morpho-phonologique, la base n° 2 se laisse tirer de la base n° 1 presque dans tous les cas. Ainsi le mot - souche ne serait - il constitué que par la forme verbale contenant la base n° 1. Nous admettons aussi que la formation des formes verbales polonaises est liée autant aux alternances morphologiques /p. ex. pis - a → pis - j/ qu'aux règles du développement phonologique /p. ex. pisj- → pisz-/.